

Совтис Н. М.,

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, м. Київ
Національний університет «Острозька академія», м. Острог

БІЛІНГВІЗМ ЯК РЕЗУЛЬТАТ МІЖМОВНИХ КОНТАКТІВ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА НАСЛІДКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті розглянуто причини виникнення явища білінгвізму, подано основні принципи класифікації в науковій літературі. Як приклад регіонального та тривалого білінгвізму подано функціонування українсько-польської двомовності на західних українських землях. Розглянуто особливості феномену двомовності українських письменників.

Ключові слова: білінгвізм, мовні контакти, інтерференція.

В статье рассмотрены причины возникновения явления билингвизма, представлены основные принципы классификации в научной литературе. Как пример регионального и длительного билингвизма подано функционирование украинско-польского двуязычия на западных украинских землях. Рассмотрены особенности феномена двуязычия украинских писателей.

Ключевые слова: билингвизм, языковые контакты, интерференция.

The article considers reasons of origin of bilingual phenomenon and highlights main principles of classification that are given in scientific literature. The functioning of Ukrainian-Polish bilingualism on the western Ukrainian lands is provided as a proof of regional and prolonged bilingualism. The features of the bilingual phenomenon among Ukrainian writers are also examined.

Key words: bilingualism, interlingual contacts, interference.

Постановка проблеми. Сучасні дослідження проблеми багатомовності неодноразово підтверджують складність і неоднозначність цього поняття. Ґрунтовний аналіз мовних явищ в умовах полілінгвізму дозволяє не тільки встановити межі його поширення і взаємодії, але також прослідкувати характер мовних змін на різних рівнях у сфері контактування.

Варто відразу наголосити, що проблема білінгвізму є багатоаспектною. У сучасних дослідженнях двомовності перехрещуються різні підходи – філософський, психологічний, лінгвістичний, соціальний тощо. Висвітленню зазначених проблем присвятили праці Л.Масенко, О.Сербенська, М.Кочерган, А.Загнітко, О.Чернічкіна, З.Блягоз тощо.

Наша мета – встановити основні причини та наслідки виникнення білінгвізму, розглянути основні типи класифікації двомовності, проаналізувати явище українсько-польського білінгвізму.

Білінгвізм (синонім двомовність) є наслідком міжмовних контактів. Вперше термін «мовні контакти», запропонований А.Мартіне, почали вживати в лінгвістиці після появи у 1953 році книги У.Вайнрайха «Мовні контакти», що стала своєрідним підсумком численних довготривалих дискусій навколо проблеми взаємодії мов. У сучасній мовознавчій літературі щодо поняття мовної взаємодії існує низка висловів: «мовні контакти», «взаємовплив мов», «змішування мов», «схрещування мов», «іншомовний вплив». Незважаючи на перший погляд синонімічність значень, кожен з них має свої відтінки у семантиці. Термін «змішування мов» пов'язаний з біблійною легендою про «вавилонське стовпотворіння». «Схрещування» – запозичений з біології, окрім того, розрізняли метисацію – взаємодію споріднених мов, і гібридизацію – взаємодію неспоріднених мов. Термін «змішування мов», який використовували Л.Булаховський і Г.Пауль, критикував Л.Щерба, оскільки він породжував уявлення, що така мова є результатом змішування двох мов у рівних пропорціях та запропонував нову назву – «взаємний вплив мов» [13, с. 60].

Найбільш популярними термінологічними сполученнями в сучасній лінгвістиці є «взаємодія мов» і «мовні контакти» [10, с. 273]. Оскільки процес мовної взаємодії не можна розглядати відокремлено від культурних, історичних, етнічних, соціальних, психологічних та інших факторів, у тлумаченні термінів «взаємодія мов» і «мовні контакти» немає однотайності. Мова йде про їх синонімічність, або ж розрізнення у значенні. Лінгвістичний енциклопедичний словник подає мовні контакти (від лат. contactus – дотик) як взаємодію двох чи більше мов, яка впливає на структуру і словник одної чи багатьох з них [8, с. 237].

М.Кочерган зазначає, що «мовні контакти» мають місце: 1) у разі загарбання території і поневолення корінного етносу; 2) коли на одній території мирно співіснує різномовне населення; 3) коли населення вступає в різноманітні (економічні, торговельні, культурні та інші) стосунки з населенням іншої країни; 4) коли завоюється інша мова в процесі шкільного навчання» [7, с. 187]. Ю.Жлуктенко класифікує мовні контакти на: 1) безпосередні й опосередковані; 2) між спорідненими і неспорідненими мовами; 3) з однобічним і обопільним впливом; 4) маргінальні (на суміжних територіях); 5) внутрішньорегіональні (на одній і тій самій території); 6) казуальні і перманентні (перманентні – свідчать про тісні міжмовні зв'язки, засновані на постійному і тривалому спілкуванні носіїв різних мов. Вони мають значний вплив на розвиток контактуючих мов, казуальні – це тимчасові або випадкові зв'язки, для яких характерна дуже слабка інтенсивність мовної взаємодії); 7) природні (безпосереднє спілкування); 8) штучні (навчання у школі) [5, с. 75.], Г. П. Їжакевич доповнює, виділяючи 9) змішані (природно-штучні) [6, с. 187.].

З огляду на види мовленнєвої діяльності виділяють такі їх різновиди: 1) взаємодія за усними каналами (до появи писемності); 2) за письмовими каналами (як основний тип взаємодії літературних мов – немає необхідності в особистих контактах, відсутні часові і просторові бар'єри; 3) між писемною і неписемною мовою як перехідний тип (неписемна мова стає писемною, запозичивши атрибути писемності); 4) змішаний тип взаємодії мов (як за усними, так і за писемними каналами).

Внаслідок міжмовних контактів виникає білінгвізм – досить поширене явище у багатьох країнах світу, що залежить від специфіки мовного взаємодіявання. У сучасному мовознавстві існує значна кількість визначень поняття білінгвізму, як загальноприйняте визначення двомовності, або білінгвізму (від лат. *bi* «два» і *lingva* «мова») Л.Масенко подає трактування американського лінгвіста У.Вайнрайха. Двомовністю він називає практику поперемінного використання двох мов, а тих, хто нею користується, визначає як двомовних осіб [9]. Синтезоване визначення білінгвізму, подає енциклопедія «Українська мова»: «практика індивідуального або колективного використання двох мов у рамках однієї держави чи соціальної спільності у відповідних комунікативних сферах» [11, с. 122].

Висловлювались погляди, що білінгвом можна вважати лише ту особу, яка досконало володіє двома мовами і вільно переходить від користування однією до користування іншою, наприклад, російські аристократи, які вільно розмовляли французькою, але при двомовності не можна досягнути однакового рівня знань двох мов. Більшість дослідників білінгвізму вважають, що у переважній більшості ситуації дві мови, якими володіє білінгв, перебувають у неординарному становищі. Проте ступінь володіння другою мовою може бути різним. За ступенем володіння другою мовою, за класифікацією Т.Бертагасва, білінгвізм поділяється на такі різновиди: 1) нормований; 2) однобічний нормований; 3) ненормований. Нормований білінгвізм, за словами автора, це такий білінгвізм, який характеризується дотриманням норм (граматичних, лексико-семантичних, фонетичних) обох мов. До однобічного нормованого білінгвізму належить такий, за якого мовець дотримується норми лише однієї з двох мов, здебільшого рідної. Ненормований білінгвізм – це користування другою мовою з порушенням її норми частково або повністю [2, с. 84].

За характером зв'язку між співнаявними мовами розрізняють чистий і мішаний білінгвізм [1, с. 50]. Чистим білінгвізмом Л.Щерба вважав той випадок, коли у свідомості мовця дві мови існують ізольовано одна від одної, без будь-яких порівнянь і паралелей. Такий білінгвізм виникає в результаті оволодіння мовами так званим «натуральним» шляхом, коли другу мову вивчають ізольовано від першої. Мішаний білінгвізм припускає паралельний зв'язок еквівалентних засобів двох мов з відповідними для них поняттями, а через них і між самими мовами. Такий вияв Л.Щерба визнавав, як «мова з двома термінами». На його думку, нормальним слід вважати мішаний білінгвізм, тому що чистий виникає лише за особливих умов [13, с. 73].

Як науковий феномен термін «білінгвізм» в науковій літературі розглядається з двох позицій: 1) соціальне явище; 2) індивідуальна характеристика особистості.

Як соціальне явище білінгвізм – це специфічний стан суспільного життя, за якого спостерігається і визнається факт функціонування, співіснування двох мов у межах однієї держави. Державний білінгвізм – різновид білінгвізму, за якого населення певної країни володіє двома мовами, які визнані в цій країні офіційними. Державний білінгвізм притаманний таким країнам, як Бельгія (офіційні мови – французька, фламандська), Індія (офіційні мови – хінді, англійська), Індонезія (офіційні мови – бахала, індонезійська), Камерун (офіційні мови – французька, англійська), Канада (офіційні мови – англійська, французька), Фінляндія (офіційні мови – фінська, шведська) та ін. Від державного слід розрізняти регіональний білінгвізм – різновид білінгвізму, за якого двома мовами володіє населення певного регіону. Наприклад, на сході України поширений українсько-російський білінгвізм, на заході – українсько-польський, українсько-угорський, частково українсько-румунський.

На нашу думку, функціонування українсько-польської двомовності можна кваліфікувати як приклад регіонального та тривалого білінгвізму. Наприклад, у другій половині XIX – початку XX століття мовне питання було одним із найголовніших для жителів Галичини, Буковини та Закарпаття, що перебували в межах єдиної Австро-Угорської імперії, хоча мали різну політичну ситуацію. Уряди країн, до складу яких входили українські землі в зазначений період, чітко усвідомлювали, що для подальшого підкорення українських земель потрібно перш за все обмежити сфери функціонування української мови як найголовнішої передумови формування держави. В переважній більшості шкіл навчання велося у Східній Галичині польською мовою, в Північній Буковині – німецькою, в Закарпатті – угорською. На Галичині україномовні заклади освіти перетворювалися на школи з польською мовою викладання, а українські гімназії перетворювалися на утравістичні (двомовні), що сприяло поширенню колективного білінгвізму.

Л.Масенко зазначає, що масовий, або тотальний, білінгвізм – явище, принципово відмінне від індивідуальної двомовності. Його спрочиняє, як правило, колоніальна залежність країни. У підневільних умовах залежна мовна спільнота змушена вивчити, крім рідної, ще одну мову і використовувати її для спілкування у визначених обставинах. Якщо друга мова поступово переймає всі функції рідної, виникає небезпека зникнення рідної мови і перетворення двомовців на одномовців. Досліджено, що при такому контактуванні двох мов одна прагне стати домінуючою, а друга – підлеглою [9].

Щодо індивідуальної двомовності, то слід розрізняти білінгвізм від народження, що виникає, коли дитина зростає у родині, де батьки розмовляють з нею двома мовами, як результат міжмовної інтерференції внаслідок проживання особи близько кордону з іншою державою, соціально примусову двомовність, що виникає, коли емігрантам доводиться вивчати мову країни свого проживання та науковий і художній білінгвізм, що спостерігається у тих випадках, коли діячі культури під час написання своїх робіт використовують декілька мов [4, с. 35-37]. Наприклад, починаючи з XVI ст. і протягом трьох наступних століть багато українських письменників, орієнтуючись на досягнення польської літератури, писали свої твори польською мовою. Серед них були й викладачі Києво-Могилянської колегії: С.Косів, І.Оксенович-Старушич, І.Гізель, І.Галатовський, Т.Прокопович, С.Яворський, Л.Баранович тощо.

Зв'язки між українською і польською літературами набувають значного резонансу за романтичного періоду, а в польському письменстві контакт двох культур стає доволі складний і багатограний. Варто нагадати про співробітництво груп письменників, тобто польської групи «Ziemia» (А.Беловський, Л.Семенський, Й.Дунін-Борковський) та української «Руської трійці» (М.Шашкевич, Я.Головацький й І.Вагилевич), в їх-

ньому спільному захопленні українським фольклором та його дослідженні. Прикладів двомовності авторів в українській літературі чимало. Варто пригадати польськомовну творчість авторів польсько-українського пограниччя. Польською мовою писали свої твори Т. Падура, Л. Венглінський тощо. Однак, вибір писати польською мовою західноукраїнських письменників часто зазнавав суперечливих оцінок, був розцінений як факт мовного, а отже і національного відступництва.

З сучасної перспективи ми розуміємо, що якби І. Франко вирішив написати усі свої твори виключно польською мовою, а за ним пішла вся творча західна еліта України, українську мову було б де-факто зведено на рівень діалекту (з огляду на складну мовну ситуацію на сході України), що ставило б під сумнів майбутнього існування нації, позбавленої головної консолідуючої сили – загальнонародної літературної мови. На нашу думку, вибір українських письменників частково або повністю писати свої твори польською мовою вимагає обґрунтування, а також і виправдання. По-перше, ми повинні враховувати мовну біографію та індивідуальні переконання кожного митця, але в контексті складного історичного періоду та суспільно-політичних явищ. По-друге, за умов неопрацьованості української літературної мови на початку XIX ст. перед письменниками ставав вибір, чи писати мовою, як то польська, чи російська зі сформованими нормами і достатнім лексичним засобом для створення творів високого стилю, чи використовувати селянську говірку. Отже, з огляду на специфіку тогочасного суспільно-культурного розвитку країни, можна ствердити, що чимало письменників належало не одній, а декільком національним культурам, наприклад, українській і польській, або як у прикладі з М. Гоголем, українській та російській.

Питання написання творів нерідною мовою не втрачає своєї актуальності, на сьогодні не припиняються дискусії про активне видання творів російською мовою українськими письменниками, з обґрунтуванням про більшу доступність широкому загалу.

З поняттям двомовності співвідноситься поняття «диглосія», що позначає таку форму володіння двома самостійними мовами чи підсистемами однієї мови, коли вони функціонально розмежовані, а вибір мови не залежить від етномовної належності мовців і диктується комунікативною ситуацією. Наприклад, в офіційних ситуаціях використовують офіційну (чи державну) мову, якщо йдеться про багатомовне суспільство, або літературну мову національної мови (в одномовних суспільствах), а в ситуаціях побутових, повсякденних – інші мови, що не мають статусу офіційних чи державних, або інші мовні підсистеми – діалект, просторіччя, жаргон [5, с. 11]. Диглосія, на відміну від білінгвізму, передбачає обов'язкову свідому оцінку мовцями мови за шкалою «високий-низький». Компонентами диглосії можуть бути різні мови, різні форми існування однієї мови, різні стилі мови.

З поняттям двомовності тісно пов'язане явище інтерференції (від лат. *inter* – між і *ferens* (*ferentis*) – той, що несе, приносить) як процес й результат мовних контактів. Вперше термін «мовна інтерференція» (*interference*) уведений вченими Празької школи, які визначали інтерференцію як процес відхилення від норм контактуючих мов. У. Вайнрайх запропонував розрізняти інтерференцію в мовленні та інтерференцію в мові та називати цим терміном випадки відхилення від норм будь-якої з мов, що відбуваються в результаті володіння двома і більше мовами, тобто унаслідок мовного контакту [3, с. 11]. Е. Хауген, трактуючи інтерференцію як випадки відхилення від норм мови, що з'являються в мові двомовних носіїв в результаті знайомства з іншими мовами, стверджує, що інтерференція не завжди є відхиленням від норми, оскільки явище може бути ненормативним вже в первинній мові. Тому, на його думку, щоб точно визначити інтерференцію потрібно приймати як вихідну базисну лінію той стан мови, який безпосередньо передував встановленню двомовності [12, с. 62]. В енциклопедії «Українська мова» подано узагальнене визначення: «Інтерференція – це взаємодія мовних систем при двомовності, яка виникає у разі мовних контактів або у випадку індивідуального засвоєння нерідної мови. Є відхиленням від норми й системи другої мови під впливом рідної» [11, с. 209].

Отже, сучасний етап розвитку людської цивілізації неможливий без активного контактування мов і культур, що зумовлює збільшення функційного і територіального впливу низки мов, внаслідок цього процесу проблема білінгвізму стає знаково-значущою. На особливе вивчення заслуговує проблема двомовності в Україні, яка була актуальною протягом багатомовної історії і залишається на сучасному етапі.

Література:

1. Аврорин В. А. Двухязычие и школа / В. А. Аврорин // Проблемы двухязычия и многоязычия. – М. : Наука, 1972. – С. 49-62.
2. Бертагаев Т. А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления / Т. А. Бертагаев // Проблемы двухязычия и многоязычия. – М. : Наука, 1972. – С. 82-88.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты / У. Вайнрайх. – К., 1979. – 262 с
4. Герд А. С. Введение в этнолингвистику. Курс лекций и хрестоматия / А. С. Герд. – 2-е изд. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2005. – 458 с.
5. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти / Ю. О. Жлуктенко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – 135 с.
6. Іжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу / Г. П. Іжакевич. – К., 1969. – 188 с.
7. Кочерган М. П. Загальне мовознавство [підручник] / М. П. Кочерган. – К.: Академія, 2010. – 464 с.
8. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. Энциклопедия, 1990. – 685 с.
9. Масенко Л. Т. Мова і політика / Л. Масенко. – Режим доступу : http://slovoua.com/masenko_mova_politika
10. Семчинський С. В. Загальне мовознавство [підручник] / С. В. Семчинський. – К. : Вища школа, 1988. – 328 с.
11. Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія», 2000.
12. Хауген Э. Языковой контакт / Э. Хауген // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1972. – Вып. 6. – С. 61-80
13. Щерба Л. В. О понятии смешения языков / Л. В. Щерба Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – Л., 1974. – С. 60-74.